

İSLAM HUKUKU'NDA ZİMMET SÖZLEŞMESİNİN HUKUKİ KAPSAMI VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ GÖRÜNÜMÜ

Av. Özge Demir*

GİRİŞ

İslam dininin kendi doktrini içinde yeryüzündeki insanları Müslüman olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayırdığı görülmektedir. Müslümanlar bir ümmeti ve sosyal statüyü oluştururken, Müslüman olmayanlar da diğer grubu ve statüyü oluşturmaktaydı. Bu statüler gereğince Müslüman olmayanlar Müslümanlardan aşağıda ve genel anlamda “canlarının ve mallarının Müslümanlarca korunmaması” şeklinde işleyen bir dini mekanizma ile de bu statünün dinamikleri İslam dini uyarınca belirlenmişti. Her ne kadar ana kural bu olsa da, kimi istisna ile de bu kural oldukça sınırlandırılmıştır. Aşağıda detaylı olarak işleyeceğimiz “zimmet kurumu ” ve bunun yanında müste’menlik ve muvadaa sözleşmesi bu kuralın istisnalarından birkaçıdır.

İslam dininde Müslüman olanlar ve olmayanlar şeklinde yapılan ayırım yaşanan toprak parçasını da siyasal anlamda bir ayırma tabi tutmuş ve darülharb ve darüislam şeklinde ikili bir yer tanımlaması yapılmıştır. Darülharb, İslam hakimiyeti altına girmemiş, idari ve hukuk nizamının İslami olmadığı ülke anlamına gelirken¹; darüislam, İslam hükümdarlığının hakimiyeti altında ve İslam hukukunun uygulandığı ülke anlamına gelmektedir². Osmanlı İmparatorluğu’nda da İslam hukukunun bu tabirlerine riayet edilmiş ve Müslüman ve Müslüman olmayanların ayırımında toprak usulleri açısından bu ayırım kabul edilmiştir³.

İslamiyet’in kurumsal yapısına bakıldığında, emirlerin içeriğinin hem dini, hem de siyasi mahiyeti olduğu açıktır. Bunun bir sonucu olarak kurulan İslam devletinin egemenliğinin tüm topraklara yayılması ve bu toprakların

^H Hakem denetiminden geçmiştir.

* İstanbul Barosu. Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora Programı’nda (2012-2013 / Güz) yürütülmekte olan “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimler – I” dersi için hazırlanmış olan metnin yayın için gözden geçirilmiş halidir.

¹ Ahmed Özel, **İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1982, s. 78.

² A.y. Khadduri ise sakinleri İslam hukukuna bağlı olan her ülkeye Müslüman ülkesi veya darüislam denir demektedir. (Majid Khadduri, **İslam’da Savaş ve Barış**, İstanbul, Fener Yayınları, 1998, s.180.)

³ Tankut T. Soykan, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimler**, İstanbul, Ütopya Kitabevi Yayınları, 2000, s.48.

darüislam haline getirilmesi esaslı İslam Halifesinin de başlıca görevlerinden- dir. İslam Halifesi “Cihad” adı verilen savaşı yaparak darülharb’i darüislam haline getirecek, bu sayede de İslam egemenliğinin yayılmasını sağlayacaktır. Bu gerçekleşene kadar da darülharb ve darüislam sürekli bir savaş halinde- dir⁴. Cihad, İslam dini kabul edilinceye kadar Müslüman olmayanlarla sa- vaşma anlamının yanında, Müslüman olmayanların İslam egemenliğini kabul ederek cizye ödemeyi razı olana kadar onlarla savaşmak anlamını da taşımak- tadır⁵. Cihad, Kuran’daki “dinde zorlama yoktur”⁶ hükmü gereğince Müslüman olmayanların zorla İslamiyet’i benimsetme amacını taşımaz. Buradaki belirteç İslam devletinin egemenliğini onların da kabul etmesi, diğer bir ifadeyle haki- miyetinin kabulüydü.

Darülharb’de yaşayan ve darüislam hakimiyeti içerisinde yer almayan halka “harbi” denmektedir. Harbiler malları ve canlarıyla koruma görmezler ancak bazı istisnai hallerde Müslümanlarca korunabilirlerdi. Bir harbinin İslam topraklarında alacağı “eman” adı verilen izin ile bulunması hali bu istisnai hallerin ilkidir. Bu durumda alacağı izinle darüislam’da bulunan harbiye “müste’men” adı verilmekteydi ve bu durumda kendisi canı, malı ve namusu ile Müslümanlar tarafından koruma altına alınır⁷. Bunun yanında darülharb’de yaşayan harbilerin de kendi yaşadıkları topraklarda Müslümanlara karşı can ve mal güvenliğine sahip olabilmeleri de mümkündür. Bu güvenlik durumu yine aman müessesinin bir sonucu olarak kurulur ve Müslümanların harbilerle yaptıkları barış anlaşmasının bir sonucu olarak ortaya çıkar⁸. Bu anlaşmanın adına “Muvadaa Anlaşması” denmektedir⁸. Bu anlaşma düşmanlığı durdurur ve yürürlükte bulunduğu süre boyunca harbi adı verilen gayrimüslimlerin can ve malına dokunulmaması esasına dayanır⁹.

İslam dininin cihad ile ilgili genel prensiplerini Osmanlı İmparatorluğu da aynen benimsemiştir¹⁰. Ele geçirilen topraklardaki halk bir sözleşmeyle İslam dinini kabul etmeden cizye adı verilen vergiyi ödemek suretiyle, Osmanlı Devleti’nde yaşama, devletin bir uyruğu haline gelme ve bununla birlikte can ve

⁴ Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Müste’men’ler,” **Prof. Dr. Fadıl Hakkı Sur’un Anısına Armağan**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983, s. 362.

⁵ Soykan, **a.g.e.**, s.55-56

⁶ Bakara Suresi (2) : 256.

⁷ Bozkurt, “İslam Hukukunda Müste’men’ler,” s.364. Eman bir yıl için verildi. Sürenin dolması veya müste’menin darüislamı terk etmesiyle emanın hükmü sona ererdi. Bunun yanında müste’menin zararlı amaçlar içinde olduğu tespit edilirse eman geri alınabilir ve bu durumda müste’men sınır dışı edilirdi. (Khadduri, **a.g.e.**, s. 193, 194) Bir yıllık süreden fazla İslam topraklarında kalan müste’menler cizye vererek “zimmi” statüsü kazanırlardı. (Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler Kurulardan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2001, s. 7.) Bunun yanında bir müste’men İslam toprağından bir arazi satın alması halinde bu araziye haraç vergisi konulur ve cizye ödemekle yükümlü olurdu. Bu da onu zimmi statüsüne sokardı. [Molla Hüsrev, **Gurer Dürer Tercümesi (İslam Fıkhı ve Hukuku)**, çev. Arif Erkan, C.II, İstanbul, Eser Neşriyat, 1979, s.29.] Yine İslam topraklarına müste’men olarak gelen bir kadının zimmi ile evlenmesi durumunda da kadın evlilik ile birlikte zimmi statüsüne dahil olurdu. (**A.y.**)

⁸ Soykan, **a.g.e.**, s.51

⁹ **A.y.**

¹⁰ **A.e.**, s. 65-67

mallarının devlet tarafından korunması hakkını kazanıyorlardı. Bu kişilere de aşağıda daha detaylı olarak inceleyeceğimiz şekilde İslam terminolojisindeki karşılığı ile “zimmi” denmekteydi.

Bu çalışmamızda zimmet kurumunun hangi şartlarda ve nasıl meydana geldiğini, kurumun zimmiler açısından doğurduğu sonuçları; bunun yanında zimmilerin zimmet sözleşmesi neticesinde “temel haklar” ve hukuk anlamında tabii oldukları statüyü, hem İslam hukuku hem de Osmanlı devlet uygulamasını karşılaştırarak inceledik. Bu incelemede Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi merkez alınmış zimmet kurumunun modern dönem Osmanlı Devleti'ndeki dönüşümü ve yerini neye bıraktığı hakkında genel bir değerlendirme ise sonuç kısmına bırakılmıştır.

I. GENEL OLARAK ZİMMET KURUMU

A. Zimmi Kavramı ve Zimmet Sözleşmesi

İslam topraklarında süresiz oturma hakkını, karşılıklı yapılmış bir anlaşmayla kazanmış ehlikitap gayrimüslimlere¹¹ zimmi denmektedir. Zimmiler İslam topraklarında cizye adı verilen vergiyi ödemek şartıyla yaşarlar ve bu sayede canları ve malları ile İslam devletinin korunması altına girerlerdi. Zimmiler köle değil özgür kişi statüsündeydiler ve İslam devletinin uyruğu sayılırlardı. İşte bu uyrukluğa neden olan sözleşmeye de “zimmet sözleşmesi” denir.

Zimmi statüsünü kazanma çeşitli şekillerde olabilir. Kural olarak Müslümanlar tarafından savaş gerçekleştirilmeden bir yerin “teslim olması” ve cizyeyi kabul etmesi zimmi statüsünün kazanılmasının en önemli yoludur¹². Savaş sonucu ele geçirilen yerlerde ise, cizye karşılığında halkı zimmi olarak kabul etmek devlet başkanının takdirine kalmış bir durumdur. İmam dilerse bu kişilerin öldürülmelerine veya köleleştirilmelerine de karar verebilir¹³. Bu durumda darülharb toprağı savaşmadan ele geçirildiği takdirde buranın halkı cizye vermeyi kabul ederse zimmi statüsünün bu kişilere tanınması bir zorunluluk iken, savaşarak ele geçirilen darülharb toprağında orada yaşayan halkın zimmet statüsüne alınması tamamen ihtiyaridir¹⁴.

¹¹ Ehlikitap kavramından anlaşılması gereken Hıristiyan, Yahudi, Sabii ve Mecusilerdir. (Yavuz Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler Kuruluşun Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s. 2.) Aynı yönde bkz: Hüseyin G. Yurdaydın, “İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu,” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXVII, 1985, s. 97. Bozkurt, ehlikitap gayrimüslimlerin Yahudi, Hıristiyan ve Sabiler olduğunu, Mecusiler'e ise sonradan zimmi olma hakkı verildiğini söylemektedir.

(Gülnehal Bozkurt, “İslam Hukuku'nda Zimmilerin Hukuki Statüsü,” **Prof. Dr. Kudret Ayıter Armağanı**, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. III, No. 1-4, 1988, s. 121.) Aynı yönde bkz: Halil Cin, Gül Akyılmaz, **Türk Hukuk Tarihi**, Konya, Sayram Yayınları, 2003, s.173. Ercan'a göre, Hanefi fikhına göre ehlikitap olmamakla birlikte Arap olmayan putperestler de zimmi olabilir. Maliki fikhına göre ise Kureyş Kabilesi dışında kalan putperest Araplar da zimmi olabilir. (Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler Kuruluşun Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları** s.8.)

¹² Soykan, **a.g.e.**, s.70.

¹³ Molla Hüsrev, **a.g.e.**, C.II, s.13.

¹⁴ Soykan, **a.g.e.**, s.64.

Zimmet sözleşmesi, İslam dininin üstünlüğünün kabul edilmesi şartıyla, Müslümanların diğer ilahi dinlerin üyelerine karşı dostluk göstermesi ve onları koruması anlamını taşıyan iki taraflı süresiz bir sözleşmeyi tanımlar¹⁵. Bu sözleşme ile ehlikitap kişi İslam devletinin koruması altına girecek ve İslam top- raklarında süresiz oturma hakkına sahip olacak bunun karşılığı olarak da cizye adı verilen vergiyi ödeyecektir¹⁶.

O halde zimmet sözleşmesinin kurucu unsuru sözleşmenin diğer tarafı olan gayrimüslimin ehlikitap olması¹⁷ ve cizye adı verilen vergiyi ödemesidir. Cizye vergisi çocuk, kadın, köle, kötürüm, ama, işi ve kazancı olmayan fakir-lerden alınmamaktadır¹⁸. Cizye ölmekle ve İslam dinine geçmekle düşer ve alınmaz¹⁹.

B. Zimmet Sözleşmesinin Tarafları, Şekli ve Hukuki Niteliği

Zimmet sözleşmesi iki taraflı bir sözleşme olup bir tarafı ehlikitap halk, diğer tarafı da İslam devletidir. İslam devleti adına sözleşmeyi imzalayacak kişi İslam halifesi veya halife tarafından cihad için görevlendirilen komutanken²⁰, gayrimüslimler adına sözleşme gayrimüslimleri temsil eden yetkili olan kişilerce yapılır. Ercan'a göre, zimmet sözleşmesinin taraflarından birinin devlet diğer tarafın halk olması sebebiyle yapılan sözleşme gerçek bir sözleşme olmayıp kendine özgü bir sözleşmedir²¹.

Zimmet sözleşmesinin şekli hususunda Bozkurt, uygulamada Müslümanların uygulanması gereken kuralları içeren yazılı bir belgeyi karşı halka göndermesi ile veya tersine karşı halkın uyacakları kuralları içeren yazılı bir belgeyi Müslümanlara göndermeleri şeklinde yapılabildiğini söylemekle birlikte, yazılı olmayan şekilde de zimmet sözleşmesi kurulabilmektedir demektedir²².

C. Zimmet Sözleşmesinin Kurulması ile Zimmilerin “Hak ve Yükümlülükleri”

Zimmet sözleşmesinin kurulması ile zimmiler açısından kimi “hak ve yükümlülük” de doğmuş olacaktır. Aşağıda detaylı olarak inceleyeceğimiz üzere zimmilerin can ve mal güvenliği devletin koruması altında olacak; bunun yanında devlet, zimmilere din ve ibadet hürriyeti, seyahat ve eğitim hürriyeti gibi hürriyetler tanıyacaktı. Buna karşın zimmilerin de çeşitli yükümlülükler al-

¹⁵ **A.e.**, s.68.

¹⁶ Cizye vergisi zimminin aynı zamanda askerlik yapmamasını da sağlayan bir vergi türüdür.

¹⁷ Bkz: dn. 11. Mürtedler (dinden dönenler) ve Arap putperestler ehlikitap olmayan gayrimüslimlerdir. Bunların yaşadıkları yer İslam egemenliğine geçerse İslam dinini seçmeleri teklif edilir, seçmezlerse öldürülürler, bkz: Molla Hüsrev, **a.g.e.** C.II, s. 38.

¹⁸ **A.y.**

¹⁹ **A.y.**

²⁰ Bozkurt, “İslam Hukuku’nda Zimmilerin Hukuki Statüsü,” s. 122.

²¹ Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları** s. 8.

²² Bozkurt, “İslam Hukuku’nda Zimmilerin Hukuki Statüsü,” s. 123.

tında olacağı zimmet sözleşmesinin iki taraflı bir sözleşme olmasından kaynaklanan bir sonucudur. Bu yükümlülükler şunlardır²³:

Müslümanların haklarına riayet etmek, inançlarına saygılı olmak, onların yanında domuz eti yememek, haç çıkarmamak, şarap içmemek, evlerini Müslümanların evlerine kıyasla yüksek yapmamak, Müslüman kadınlarla evlenmemek, ata binmemek, kılık ve kıyafet açısından Müslümanlara benzememek²⁴, silah taşımamak ve kullanmamak, binek hayvanlarına binerken eğer kullanmamak.

D. Zimmet Sözleşmesinin Sona Ermesi

Hanbeli ve Maliki fıkıhlarına göre zimmet sözleşmesini sona erdiren sebepleri şöyle sıralamak mümkündür²⁵:

1. Zimmi Darul Harbe gidip Müslümanlara karşı savaşırsa.
2. İslam devletinin yasalarını ve mahkemelerini kabul etmezse.
3. Cizye vermeyi kabul etmezse.
4. Bir Müslüman'ı dininden döndürürse.
5. Müslümanların düşmanlarına yardım ederse.
6. Bilerek ve isteyerek bir Müslüman'ı öldürürse.
7. Allah'a Kur'an'a ve Hz. Muhammed ile İslam dinine küfür ve hakaret ederse.
8. Bir Müslüman kadın ile zina yapar veya evlenirse.
9. Soygunculuk ve eşkıyalık yaparsa.

Hanefi fıkıhına göre zimmilerin Müslümanlar aleyhine savaşa girmesi haricinde zimmet sözleşmesini sona erdiren bir durum yoktur²⁶. Şafii fıkıhçıların

²³ Bozkurt, "İslam Hukuku'nda Zimmilerin Hukuki Statüsü," s. 124; Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s.9.

²⁴ Kılık kıyafet açısından Osmanlı uygulamasına baktığımızda, zimmi milletlerin birbirinden ve Müslümanlardan ayırımı belirlemek için renk esasının uygulandığını görüyoruz. Her zimmi topluluk farklı renk kıyafet giyip, başlık takarlardı. Müslümanların kavuk ve ayakkabıları sarı, Ermeniler'in şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin maviydi. (Gülnehal Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, s. 19.) Osmanlı uygulamasındaki kılık kıyafet ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Yavuz Ercan, "Türkiye'de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin İçtimai ve İktisadi Durumu," **Belleten**, C. XLVII, S.188, 1984, s. 1140-1142.

²⁵ Antoine Fattal, **Le Statut Legal De Non-Musulmans en Pays d'İslam**, Beyrouth 1958, s. 81- 82'den alıntılayan Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s. 8-9. Hamidullah bu maddelere ek olarak fahiş faizli muamelelere düşkün olmanın da zimmet sözleşmesinin sona erme sebeplerinden biri olduğunu belirtmektedir. (Muhammed Hamidullah, **İslam Anayasa Hukuku**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1995, s.197.)

²⁶ Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s. 9; Bozkurt, "İslam Hukuku'nda Zimmilerin Hukuki Statüsü," s. 127.

ise zimmetin kalkması için yukarıdaki ilk üç şartın gerçekleşmesi gerektiğini düşünürler²⁷.

Müslümanlığı kabul eden zimminin zimmet sözleşmesinin sona erdiği de açıktır. O artık darülislam'ın Müslüman olan tebaasına dahil olur, cizye vergisini ödemez ve zimmi statüsü de ortadan kalkar. Müslümanların sahip olduğu haklar ve yükümlülükler onun için de geçerli olur.

Zimmet sözleşmesinin dini ve hukuki bir niteliğe sahip olması sebebiyle devlet başkanının bu sözleşmeyi feshetme yetkisi de yoktur²⁸.

Yukarıda zimmilerin hak ve yükümlülükleri bölümünde sayılan diğer yükümlülüklerin ihlalinde sözleşme yürürlükte kalır ancak yükümlülüğünü ihlal eden zimmi cezalandırılırdı. Burada ise zimmet sözleşmesi ortadan kalkmakta ve sözleşmesi sona eren zimminin akabeti mezheplere göre farklı hükümlere tabi tutulmaktaydı. Şafilere zimmet sözleşmesinin ortadan kaldırılmasına sebep olacak bir harekette bulunan zimminin öldürülmesi veya köleleştirilmesi konusunda halifeye takdir hakkı vermişler; Ebu Hanife ve Malik ise bu durumda zimmin öldürülmesi gerektiğini savunmuşlardır²⁹.

II. ZİMMİLERİN TEMEL HAKLAR AÇISINDAN İSLAM HUKUKU VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ STATÜLERİ

Zimmilerin temel haklar açısından tabi oldukları statüye geçmeden önce yukarıda incelediğimiz zimmet kurumunun Osmanlı Devleti'ndeki görünümünden ve zimmilerin devlet yapısı içerisinde dinlerine ve mezheplerine göre hangi adla anıldıklarından kısaca bahsetmek yararlı olacaktır.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti teokratik bir devletti ve hukuken şariat hükümlerine tabiydi³⁰. İslam'ın genel çerçevesi içerisindeki kuralları, kendi sisteminde uygulayan ve devlet yapısını buna göre şekillendiren bir yapısal model arz ediyordu. Sınırları içerisinde zimmet sözleşmesiyle tebaa statüsü kazanmış birçok zimmi vardı ve Osmanlı Devleti kendi yapısı içerisinde bu zimmileri dinlerine ve mezheplerine göre çeşitli milletlere ayırmıştı. İşte millet

²⁷ Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s.9.

²⁸ Hamidullah, **a.g.e.**, s. 210.

²⁹ Bozkurt, "İslam Hukuku'nda Zimmilerin Hukuki Statüsü," s.128.

³⁰ Berkes'e göre ise Osmanlı devletinin genel temelini şariat olduğu inancı olmasına rağmen dolaylı olarak bile İslam'dan geldiği ileri sürülemezken yanları daha çoktur ve Osmanlı amme hukukunun hemen hemen hiçbir yanının şariat kurallarından çıktığı söylenemez. Yazara göre bu tür görüşlerde şariat kuralları sadece bir "meşrulaştırma" aracıdır. Yine özel hukuk alanında da şariat kuralları her yerde uygulanmamıştır. (Niyazi Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul, Adam Yayıncılık, 1984, s.28.) Yine Berkes Osmanlı devlet rejiminin teokratik olarak

Değerlendirilmesinin hatalı olduğunu belirtmektedir. Berkes'e göre teokratik düzenin en tipik örneği Katolik Roma Papalık devletidir ve bunda en üstün dinsel - siyasal güç papadır. Osmanlı düzeninde ise bu durum tersinedir. Osmanlı halife padişahlığı bir din hükümdarlığı değildir. Osmanlı devletinde teokratik rejimin tersine olarak, din maslahatlı değil, devlet maslahatı başta gelir. Din adamları hukukçu öğretmen propagandacı olarak devlet maslahatının görevlileridir. Bunlar kendi başlarına karar alamazlar. Ulemanın devlet ve dünya işlerinde kendi başlarına yargı yürütmesi ise devlet gücünün çok aşındığı zamanlarda olmuştur. Berkes İslam devleti ideolojisini yürütmenin Osmanlı tarihinde hiç görülmediğini söylemektedir. (Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 25-27.)

sistemi dediğimiz bu yapı içerisinde her zimmi grup kendi dinlerine ve mezheplerine göre milletlere ayrılmış ve bu sistemle de Osmanlı Devleti, bu milletleri yönetmekteydi³¹.

Osmanlı Devleti'nde Katoliklere Papa Milleti, Ortodokslara Rum Milleti, Gregoryenlere Ermeni Milleti, Musevilere de Yahudi Milleti denmekteydi³². Rum, Ermeni ve Yahudi milleti Osmanlı Devleti içindeki en önemli milletleri oluşturuyorlardı³³. Zimmilerin bu ayrımı görüldüğü gibi ulus temelli değil tamamen din eksenliydi ve bu 19. yy ortalarına kadar böyle devam edecekti.

Osmanlı devlet yöneticileri tarafından “idari kolaylık” sağlamak amacıyla geliştirilen millet sisteminin kökeni II. Mehmet'e kadar gitmektedir. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra Rum kilisesine dini ve özel hukuk işlerinde özerklik³⁴ verdi. Rum milletine de bir Patrik tayin ederek onu tüm Ortodoksların başına getirdi³⁵. Aynı imtiyazlar sonradan Ermeni ve Yahudi topluluklara da tanındı. Bu toplulukların başındaki patriklere ve hahambaşlarına yönetim masrafları için vergi toplama hakkı verildi. Verilen özerklikler sayesinde milletler kendi din, özel hukuk ve geleneklerini uyguladılar ve bunları korudular³⁶. Böylece zimmiler Müslümanlarla yan yana ama farklı hukuksal düzene tabi olarak yaşadılar. 19. yüzyıldan sonra ise din temelli millet sistemi, ulusçuluk fikriyle bugünkü anlamına kavuşarak Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını hızlandıran en önemli nedenlerden de biri haline geldi³⁷.

Görüldüğü üzere İslam dininde Müslüman olanlar ve olmayanlar ayrımı Osmanlı uygulamasında da aynen kabul edilmiş ancak Müslüman olmayanların, sınırları genişleyen imparatorlukta idarelerini kolaylaştırmak için, bunlar kendi içinde din ve mezheplerine göre çeşitli milletlere ayrılmıştı. Bu sisteme de millet sistemi denmişti. Bu kısa açıklamalardan sonra “millet” gruplarını oluşturan zimmilerin “temel haklar” açısından statülerini incelemeye başlayabiliriz:

A. Can ve Mal Güvenliği

Gayrimüslimlerin zimmet sözleşmesiyle darülislam topraklarında yaşamalarına izin verilmesiyle birlikte İslam devleti zimmilerin canını ve malını ko-

³¹ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Millet Sistemi**, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1992, s.13.

³² Soykan, **a.g.e.**, s. 189.

³³ **A.y.**

³⁴ Kenanoğlu'na göre millet sistemi olarak adlandırılan ve genel kabul görmüş olan her dini grubun kendi din adamları ve öncülüğünde otonom bir idareye sahip olduğu yönündeki görüş, hem kapsam olarak belirsiz hem de uygulamadan örneklerle yeteri kadar desteklenmemiştir. Kenanoğlu'na göre dünyevi yetkileri olan bir kilise teşkilatına otonomi verilmesi Osmanlı Devleti gibi merkezi yapının güçlü olduğu bir devlette birçok hukuki problemin de doğmasına sebep olur. Bunun Osmanlı devlet adamlarınca da göz ardı edildiğini düşünmek meselenin yüzeysel değerlendirildiğini gösterir. (Macit Kenanoğlu, **Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2004, s. 31-32.) Kenanoğlu Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın yönetim şeklinin otonom bir millet sistemi olmadığını “ruhani iltizam” adı verilen sistem olduğunu söylemektedir. (**A.e.**, s.59- 62.)

³⁵ Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s.10.

³⁶ **A.y.**

³⁷ **A.y.**

rumakla yükümlüydü. Bu yükümlülüğün kapsamı zimminin canına ve malına yönelik, gerek içten gerekse de dıştan gelecek her tür saldırıya karşıydı ve İslam devleti gerekirse zimmileri korumak için savaş dahi yapacaktı³⁸.

Osmanlı Devleti'nde de bu kurala aynen riayet edilmiştir. Bir zimminin canına kast edildiğinde kısas ve diyet cezaları açısından kişinin zimmi veya Müslüman olmasının önemi yoktur. Bir zimminin kasten öldürülmesi durumunda öldüren Müslüman dahi olsa kısas cezası uygulanacaktır. Molla Hüsrev "Müslüman zimmiyi öldürmekle öldürülür"³⁹ ve "zimmi ile Müslüman'ın kol ve bacakları eşittir"⁴⁰ diye yazmıştır⁴¹. Aynı şekilde diyet cezaları açısından da zimmi ve Müslüman açısından fark yoktur.

Zimmilerin mülkiyet hakkı gerek İslam hukukunda gerekse de Osmanlı hukukunda koruma altındaydı. Mallarına yönelik her türlü saldırı Müslümanların mallarına yapılmış saldırılar gibi değerlendirilip hüküm veriliyordu. Bununla birlikte zimmilerin mülkiyet hakkının kapsamı kendi dinlerinin hükümlerine göre belirlenmekteydi. Örneğin domuz ve şarap Müslümanlar için mülkiyet konusu teşkil etmese de, zimmiler için bu mallar üzerinde mülkiyet haklarının olduğu kabul edilmiştir⁴².

Zimmilerin mülkiyet hakkının kimi sınırları da bulunmaktaydı. Bir zimminin Müslüman köle ve kitap halindeki Kuran üzerinde malik sıfatıyla zilyet olmayacağı, kabul edilmekle birlikte, ellerinde olmaları halinde zimmilerden bunları derhal satmaları istenmekteydi. Zimmilerin bunları satmama gibi bir seçenekleri de yoktu⁴³. Bunun haricinde arz-ı miri denen arazilerde gayrimüslimlerin Müslümanlarla birlikte mülkiyet hakları yoktu⁴⁴. Bu toprakların mülkiyeti devlete aitti.

B. Din ve Vicdan Hürriyeti

a. İnanç Hürriyeti

Kuran'da yer alan "dinde zorlama yoktur"⁴⁵ hükmü zimmilerin din ve vicdan hürriyetlerinin de temelini teşkil etmektedir. Bu hükmün bir sonucu olarak gayrimüslim kişiler zorla İslamlaştırılmamış ve dinlerinde kalmaları sağlanmıştır. Ancak önemle belirtmek gerekir ki Arap putperestler ve mürtedler

³⁸ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları, 1990, s.19.

³⁹ **Molla Hüsrev**, a.g.e., C. III, s.77.

⁴⁰ **A.e.** s.88.

⁴¹ Bilmen'e göre de zimmi ve Müslümanlar arasında bir ayrıma gidilemez. Ona göre zimmilerin canı, malı, namusu Müslümanların kefaleti altındadır. Zimmilerin hayatlarına kast etmek İslam dinine göre haramdır ve peygamberin bir zimmiyi öldüren Müslüman için kısas cezası vermesini de örnek göstererek zimmi ve Müslümanların kısas konusunda ayırım yapılmaması gerektiğini söylemiştir. (Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukuki İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu**, C.III, İstanbul, Bilmen Yayınevi, 1968, s. 79, 80.)

⁴² Özel, **a.g.e.**, s.215; Mehmet Akif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Beta Yayınları, 2009, s. 146; Soykan, **a.g.e.**, s.99; Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk**, İstanbul, Arı Sanat Yayınları, 2008, s. 317.

⁴³ Soykan, **a.g.e.**, 99-100.

⁴⁴ Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s. 214.

⁴⁵ Bakara Suresi (2) :256.

(İslam dininden dönenler) bu hükmün dışındadırlar⁴⁶. İslam dini aynı şekilde gayrimüslimlerin dini inançlarını yerine getirme, ibadet ve ayinlerini serbestçe yapabilme hakkını da bu kişilere tanımıştır. Osmanlı Devleti'nin uygulamasına baktığımız zaman bu temel prensibe uyulduğu görülmüş ve fethedilen yerlerde yaşayan halkın inançlarına dokunulmamıştır. Bunun yanında, onların dinlerine sövülmesi de yasaklanmıştır. Bir zimminin dinine sövmek suç oluşturmaktaydı⁴⁷.

İslam hukukuna göre bir Müslüman'ın İslam dininden dönmesi yasaktı. Ancak Müslüman olmayan birinin kendi dininden başka bir dine geçmesi kabul ediliyordu⁴⁸.

Ancak bu hükme rağmen Osmanlı Devleti'nin 17. yy sonrasında zimmi-lerin din değiştirmelerine, özellikle de Hıristiyanların mezhep değiştirmelerine mani olmaya çalıştığı da görülmektedir⁴⁹. Hatta bir süre sonra çıkarılan fermanlarla Hıristiyanların mezhep değiştirmeleri sonunda tamamen yasaklanmıştır⁵⁰. Bunun sebebinin Osmanlı Devleti'nin zimmileri etkilemeye dönük dini ve siyasi propagandayı engellemeyi istemesi olduğu söylenebilir.

Ancak burada üzerinde durulması gereken önemli bir uygulamadan da bahsetmek gerekmektedir: İslam hukukunda yer almayan sadece Osmanlı Devleti'nde görülen “devşirme sistemi”, zimmilerin kendi dinlerinde kalma, inançlarına karışılmama ve bu temel ilkelerle bağlantılı zimmileri zorla İslamlaştırılmama kuralına rağmen uygulanmış ve sistem varlığıyla hem zimmet sözleşmesine hem de Şer'i kurallara da açıkça aykırılık teşkil etmiştir⁵¹.

Devşirme usulünün temeli pençik kuralına dayanmaktadır. Pençik kuralı savaşlarda esir düşen gençlerden askerliğe elverişli olan beşte birine devlet tarafından el konulması kuralına dayanıyordu⁵². Bu esirler Türk ve İslam kültürüyle yetişmek üzere Anadolu'da çifçilere gönderiliyor, bir süre sonra İslamlaşmış ve Türkleşmiş olarak bu esirler Osmanlıların Balkanlar'daki düşmanlarına karşı savaşlarda kullanılıyordu⁵³. Ancak özellikle Osmanlı'nın “Fetret” dönemini izleyen yıllarda fetihlerin durmasıyla ganimet olarak alınacak savaş tutsağının kalmaması; ama öte yandan da asker ihtiyacı sebebiyle Osmanlılar o zamana kadar hiç uygulanmamış yeni bir sisteme geçtiler⁵⁴. Bu sistemle Osmanlı'nın Balkanlar'daki Hıristiyan tebaasının çocuklarından sadece

⁴⁶ Onlara ait bir yer fethedildiği zaman iki yol haricinde bu kişiler için başka bir seçenek yoktu. Bu seçenekler: Ya İslam dinini kabul etmeleri ya da öldürülmeleriydi. Bu sebeple onların din ve inanç hürriyetlerinden söz edilemez.

⁴⁷ Soykan, **a.g.e.**, s.151.

⁴⁸ Molla Hüsrev, **a.g.e.**, C.II, s.44.

⁴⁹ Soykan, **a.g.e.**, s.153.

⁵⁰ Bozkurt, **Alman - İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s. 21; Halil Cin, Gül Akyılmaz, **Türk Hukuk Tarihi**, Konya, Sayram Yayınları, 2003, s.185.

⁵¹ Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara, Savaş Yayınları, 1996, s. 175. Bu konudaki tartışmalar için bkz: Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s.169-171.

⁵² **A.e.**, s.161.

⁵³ Soykan, **a.g.e.**, s.154-155.

⁵⁴ Üçok, Mumcu, Bozkurt, **a.g.e.**, s. 174; Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s.161.

biri devşirme adıyla orduya alınmaya ve çok sıkı kurallarla dinleri etnik kökenleri ile ilişkileri kesilerek Müslümanlaştırılmaya başlandı⁵⁵. Devşirme sistemi “kapıkulu” adı verilen sistem içinde yürütülmüş ve devşirmeler, “padişahın” gerek savaşta gerekse de devlet içerisinde yararlandığı kulları (köleleri) olmuşlardır⁵⁶.

Ancak bu kulluk-kölelik müessesesi İslam hukukundaki kölelik kavramından farklıdır. İslam Hukukunda kölelerin fiil ehliyeti hiç olmadığı gibi, hak ehliyetleri de sınırlıdır. Bu nedenle mülkiyet ve miras hakları yoktur. Oysa padişahın kölesi olarak kabul edilen kul statüsündeki devşirme sınıfının hak ve fiil ehliyeti vardır ve üstelik kendilerine tebaa üzerinde geniş haklar da tanınmıştır⁵⁷. Ancak bütün bu imtiyazlara rağmen hepsi padişahın kölesi olarak kabul edilmişler ve en küçük bir suç işlemeleri halinde bile ölüm cezasıyla cezalandırılmışlardır⁵⁸.

Bunun yanında kul sisteminin başka bir sonucu da mülkiyet konusudur. Devşirmeler padişahın kulu sayıldıklarından edindikleri mallar öldüklerinde padişaha geçmekteydi. II. Mahmut’a kadar yürütülen bu yönetime “müsadere” denmekteydi ve bu uygulama İslam hukukundaki kölelik hukukuna uyan belki de tek kuraldır⁵⁹. Müsadere yöntemiyle devşirmelerin terekeleri mirasçıları arasında paylaşılmıyor, tereke doğrudan devlete geçiyordu.

Yukarıda anlatılanlar ışığında İslam hukukunun en önemli kurallarından biri olan gayrimüslimlerin inanç hürriyeti, Osmanlı devlet uygulamasındaki devşirme sistemi sebebiyle istisnalarla uygulanan bir görünüm kazanmıştır demek yanlış olmaz. Bunun yanında devşirme sistemi İslam hukukundaki kölelik müessesisiyle de açıklanamayacak bir yapsal modeldir.

b. İbadet Hürriyeti

Zimmilerin aynı şekilde ibadet etme hakkı bazı ayrıntılar haricinde kısıtlanmamıştır. Zimmiler kilise ve havralarında toplu olarak, evlerinde bireysel olarak ibadet etme hakkına sahiplerdi⁶⁰. Eğer ibadet etmelerine haksız olarak engel olunursa din adamları aracılığıyla Divan-ı Hümayun’a başvurabiliyorlardı ve engelin kaldırılmasını isteyebiliyorlardı⁶¹.

Ancak Osmanlı Devleti’nde İslam hukukuna dayanan bazı yasaklar da vardı. Örneğin çan çalma yasağı⁶² gibi. Ancak bu yasak çanın hiç çalmayacağı

⁵⁵ Soykan, **a.g.e.**, s. 155.

⁵⁶ Üçok, Mumcu, Bozkurt, **a.g.e.**, s. 174.

⁵⁷ Sevgi Gül Akyılmaz, “Osmanlı Devleti’nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması,” **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Ankara, C. XII, S. 1-2, 2008, s. 404, 405.

⁵⁸ İslam hukukuna göre efendinin köleyi öldürme yetkisi yoktur. (Üçok, Mumcu, Bozkurt, **a.g.e.**, s.176.)

⁵⁹ **A.e.**, s. 175, 176.

⁶⁰ Ercan, **a.g.e.**, s. 239.

⁶¹ Ali İhsan Karataş, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere Tanınan Din Ve Vicdan Hürriyeti,” **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XV, S.1, 2006, s. 279.

⁶² Ercan, **a.g.e.**, s. 241.

anlamına gelmiyordu. Mabetlerin içinde, Müslümanları rahatsız etmeyecek bir tonda ve namaz vakitleri dışında çan çalınabiliyordu⁶³.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi gayrimüslimlere inanç ve ibadet hürriyeti tanınmış ve bu hürriyetlerin gereklerini serbestçe yerine getirmelerine izin verilmişti. Ancak bu hürriyetler sadece din değiştirmeye zorlanmama veya dinlerinin gereği olan ibadetleri yapmalarına izin verme anlamlarını taşıyordu; bunun yanında gayrimüslimlerin havra, kilise, manastır gibi mabetlerini koruma anlamını da içinde barındırıyordu.

İslam hukukunda mabetlerin korunmasına yönelik ayrımlar bir yerin sulh ile mi yoksa savaşarak mı elde edildiği gibi ikili ayrıma tabi tutulmuştur. Bir yer sulh anlaşmasıyla ele geçirilmişse mabetlerin korunması ve yeniden inşası, yapılan sulh anlaşmasının şartlarına bağlıydı. Ancak genel kural mevcut mabetlere dokunulmamasıydı. Sulh anlaşmasında kural varsa yeni mabetler de inşa edilebilirdi⁶⁴. Savaş yoluyla (anveten) ele geçirilen yerlerde ise mabetlerin tahrip edilememesi genel bir prensip olarak kabul edilmekteydi. Ancak buraların mabet olarak muhafaza edilip edilemeyeceği tartışmalıdır. Bir kısım İslam hukukçusu muhafaza edilmelidir derken bir kısmı muhafaza edilmemesi gerektiğini söylemektedir⁶⁵.

Osmanlı Devleti uygulamasına baktığımızda mabetlerin korunması hususunun İslam hukuku sisteminden farklı olmadığı kiliselerin tamamen yıkıldığında⁶⁶ veya yandığında ya da tamire ihtiyaç duyulduğunda “aslına uygun olarak” yeniden yapılmalarının veya onarımlarının önceden padişahın izin alınması şartıyla mümkün olduğu görülmektedir⁶⁷.

C. Eğitim Hürriyeti

İslam hukukuna göre zimmilerin kendi çocuklarını eğitime ve onlar için özel okullar açma hakları tanınmıştır. Osmanlı Devleti'nde de zimmilerin eğitim öğretim hakları korunmuştur. Zimmilerin eğitim ve öğretimi çoğunlukla mabetlerinde veya mabetlerine bağlı olarak kurulan mekteplerinde yapılmaktaydı⁶⁸. Bu eğitimi de din adamları yapmaktaydı. Zimmilerin eğitim ve öğretim konusunda serbest olmadıkları konu ise Kuran ve diğer İslami bilgileri okumak ve öğrenmek ve öğretmekti⁶⁹.

⁶³ Karataş, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti,” s.279; Aydın, **a.g.e.**, s. 148.

⁶⁴ Aydın, **a.g.e.**, s. 147.

⁶⁵ **A.y.** İkinci bir yerin anveten fethi halinde mevcut mabetlerin akibetinin hükümdar tarafından tespit olunacağını yine yeni mabet inşasına hükümdarın karar vereceğini belirttikten sonra uygulamada anveten fethedilen yerdeki en büyük mabedin camiye dönüştürüldüğünü diğer mabetlere ise dokunulmadığını ifade etmiştir. (İkinci, **a.g.e.**, s. 318.)

⁶⁶ Mola Hüsrev, **a.g.e.**, C.III, s. 36.

⁶⁷ Soykan, **a.g.e.**, s. 148; Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s.22.

⁶⁸ Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s.228

⁶⁹ **A.y.**

D. Seyahat ve İkamet Hürriyeti

Osmanlı Devleti'nde zimmilerin seyahat özgürlüğü bir iki istisna hariçinde tamamen korunmuştur. Mekke ve Medine gibi kentlerde cami, mescit ve ziyaret gibi yerlere zimmilerin girmesi yasaklanmıştır⁷⁰. Bu yerler haricinde tamamen özgürdüler. İslam hukukunun bu ana kuralına Osmanlı Devleti tamamen uygun davranmıştır. Bunun yanında Osmanlı Devleti, Müslümanların da zimmilere ait kilise, havra, özellikle de Kudüs'teki kutsal yerlere girmelerini yasaklamıştır. İslam hukukunda böyle bir esas yoktur. Ercan bu durumu Osmanlı Devleti'nin Müslüman olmayan halkın dini inancına gösterilen saygıyla açıklamaktadır⁷¹.

İkamet hürriyeti de seyahat hürriyeti ile paralellik arz etmektedir. İslam hukukçularının ittifakla kabul ettiklerine göre, zimmiler ancak Hicaz bölgesi adı verilen Mekke, Medine haricindeki yerlerde ikamet edebilirlerdi, Hicaz adı verilen bu bölgede zimmilerin oturma hakları yoktur⁷². Bu kurala Osmanlı Devleti'nin aynen uyduğu görülmektedir.

İslam hukukunda ve buna paralel olarak Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar ile zimmilerin beraber oturmalarına dair herhangi bir engel yoktur. Ancak Osmanlı devlet uygulamasına baktığımızda örneğin Eyüp Sultan Türbesi çevresinde zimmilerin oturması uygun görülmemiştir⁷³.

III. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ZİMMİLERİN HUKUKİ STATÜSÜ

A. Aile Hukuku Açısından Zimmiler

Zimmiler aile hukuku açısından kendi dini hükümlerine tabiydiler. Bu konuda ortaya çıkacak meselelerde kendi dini hükümleri neyse o uygulanıyordu. Evlenme, boşanma, drahoma⁷⁴, mehir, iddet, nafaka gibi konular Osmanlı Devleti'nde dini işlerden sayılmaktaydı⁷⁵. Bununla birlikte zimmilere kendi dinlerinin hükümlerini yine kendi din adamları yerine getirmekteydi.

Zimmilerin evlenme ve boşanma gibi aile hukukunu ilgilendiren konularda, kendi dini kurumlarına gitmeyip, Müslüman yetkililerin (kadı, mahalle imamı) önünde de bu meselelerini halledebilme imkanları vardı⁷⁶. Zimmilerin

⁷⁰ A.e., s.173.

⁷¹ A.y.

⁷² Khadduri, a.g.e., s. 184.

⁷³ Y. Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s. 175; Yavuz Ercan, "Türkiye'de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin İçtimai Ve İktisadi Durumu," s. 1139.

⁷⁴ Kadın tarafından erkeğe verilen ve çeyizden farklı olarak evlenme sona erse bile iade edilemeyen parayı ifade eder. (Soykan, a.g.e., s.110.)

⁷⁵ Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s.14.

⁷⁶ Soykan, a.g.e., s.109; Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s. 14. Soykan kadıların ve mahalle imamlarının yaptığı bu tür hukuki muamelelerin zimmilerin kendi cemaatleri tarafından meşru ve hukuki bulunmadığını örneğin Rum Kilisesi'nin bu evlenmeleri kanunsuz nikah kabul ettiğini söylemektedir. Ancak drahomanın ve çeyizin fahiş miktarda olmasından dolayı Hıristiyanların evliliklerini kadı huzurunda yaptığını da ifade etmiştir. (Soykan, a.g.e., s.110.) Ercan, evlenme işlemlerinin kadı ve mahalle imamınca yapılmasının çeşitli fermanlarla yasaklandığını ancak boşanma konusunda bu makamların yetkili olduğunu ifade etmektedir. (Ercan, **Osmanlı**

yargılaması genel kural olarak cemaat mahkemelerinde gerçekleşirdi. Ancak taraflardan birinin bile şeriat mahkemesinde meseleyi çözmek istemesi durumunda dava şeriat mahkemesinde görülürdü⁷⁷.

Aile Hukuku ile ilgili belirtilmesi gereken diğer bir konu Müslüman zimmi evlilikleri ve sonuçlarıdır. İslam hukukuna göre Müslüman bir kadın zimmi bir erkekle evlenemezdi. Müslüman erkek ise zimmi bir kadın ile evlenebilirdi. Ancak zimmi kadınla evlilikte kabul edilen, kadının “ehlikitap” bir zimmi olması şartıdır⁷⁸. Bu sebeple, Mecusi ve putperest kadınlarla evlilik Müslüman erkek için mümkün değildi. Sabiler için ise kadının din değiştirmesi koşuluyla bu evlilik mümkün kabul edilmiştir⁷⁹.

Bir Müslüman erkek ile zimmi bir kadının evlilikleri sonucu doğacak çocuğun dini İslam dini olacaktır⁸⁰. Yine Müslüman erkek zimmi kadın evliliğinde tarafların boşanmaları ile ilgili bir mesele, taraflardan birinin Müslüman olmasından dolayı mutlaka şeriat mahkemelerinde görülecektir ve uyuşmazlığın çözümünde İslam hukuku uygulanacaktır.

Evlilik esnasında din değiştirme ve bunun evlilik kurumuna etkisi aile hukuku açısından önemli bir meseledir. Örneğin bir zimmi ile evli olan zimmiye sonradan Müslüman olursa evliliğin akıbeti ne olacaktır? Bu durum İslam hukukunda ve Osmanlı devlet uygulamasında şöyle çözülmüştür: Müslüman bir kadının zimmi ile evlenmesi yasak olduğundan kocasına Müslümanlık teklif edilecek kabul etmezse evlilik sona erecektir⁸¹. Yine Mecusi bir zimmiye ile evli olan zimmi sonradan Müslüman olursa bu durumda da, bir Müslüman'ın Mecusi ile evlenmesi yasak olduğundan kadının din değiştirmesi istenecek kabul etmezse evlilik sona erecektir⁸².

B. Miras Hukuku Açısından Zimmiler

Zimmilerin miras hukukuyla ilgili aralarındaki ihtilaflar aile hukukunda olduğu gibi kendi hukuklarına göre ve kendi dini kurumlarınca çözülebildiği gibi taraflar dilerlerse bunu İslam hukuku kurallarınca ve Şer'i kurumlar vasıtasıyla da çözüme kavuşturabilirlerdi⁸³. Ancak Kenanoğlu genel görüşün aksine miras meselesinin gayrimüslimlerin kendi hukuklarına göre değil, İslam hukuku kurallarına göre Şer'i mahkemelerce çözüme kavuşturulacağını söylemektedir⁸⁴. Kenanoğlu'na göre yanlış anlamayı doğuran durum gayrimüslimle-

Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları, s. 206.)

⁷⁷ Soykan, **a.g.e.**, s.110.

⁷⁸ Molla Hüsrev, **a.g.e.**, C.II, s.110, 112, 113.

⁷⁹ Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüsü”, s.130.

⁸⁰ Soykan, **a.g.e.**, s.112.

⁸¹ Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüsü”, s.131; Soykan, **a.g.e.**, s.116; Bilmen, **a.g.e.**, C.II, s. 171. Hamidullah böyle bir durumda kocanın üç ay içinde İslam'ı kabul etmesi gerekir demektedir. Kabul etmezse evlilik sona erecektir. (Hamidullah, **a.g.e.**, s.205.)

⁸² Soykan, **a.g.e.**, s.116.

⁸³ Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s.15; Soykan, **a.g.e.**, s.117; Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s.211.

⁸⁴ Kenanoğlu, **a.g.e.**, s.251- 252.

rin miras taksimi gibi meselelerde kendi ruhani temsilcilerine başvurup kendi dinlerine göre paylaşım istemeleridir ki yazara göre bu mümkündür. Bu tamamen ihtiyari bir durumdur. Kenanoğlu bu durumu Müslümanların aralarındaki herhangi bir ihtilafı çözmek için müftüye veya din adamına danışmasına ve öğrendiklerini tatbik etmesine benzetmiştir. Ona göre bu bir danışmadır ve gerçek bir yargılama olmadığı da açıktır⁸⁵.

İslam hukukunun zimmilere yönelik mirasla ilgili prensipleri Osmanlı Devleti'nde de aynen kabul edilmiştir. Buna göre "din" ve "ülke" ayrılığı tarafların birbirlerine mirasçı olmasına engel bir haldir. Somutlaştırırsak eğer, bir zimmi kadınla evli olan Müslüman erkek, karısına "din ayrılığı" kriteri sebebiyle ne miras bırakabilir ne de ona mirasçı olabilir, bu durumda da eşlerin mirası kendi dinlerinden gelen akrabalarına kalır. Çocukları olması halinde ise çocuğun İslam dininden olduğu kabul edileceğinden, çocuk din farkı sebebiyle annesine değil sadece babasına mirasçı olabilecektir⁸⁶.

Aralarında din ve mezhep farkı bulunan zimmilerin birbirine mirasçı olmalarında ise engel yoktur. Sadece bu gayrimüslimlerin "ülke" kriteri sebebiyle İslam ülkesinde yaşamaları gerekmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz din ayrımı mirasçı olmaya engelken, vasiyette bulunmaya engel değildir. Zimmiler ve Müslümanlar birbirine vasiyette bulunabiliyorlardı⁸⁷. Bunun yanında zimmiler konusu hayır işleri olan vasiyetlerde de bulunabiliyorlardı. Ancak buradaki kriter bu vasiyetin "hem zimmiler hem de Müslümanlar" için hayır kabul edilecek bir vasiyet olmasıydı. Bir zimminin mescit yapılmasını vasiyet etmesi Molla Hüsrev'e göre geçerli değildi. Bunun sebebi bu vasiyetin zimminin kendi dininde günah olarak kabul edilmesiydi⁸⁸.

Bir zimminin mirasçı bırakmadan ölmesi durumunda Soykan'a göre malı devlete kalmakta idi⁸⁹. Bozkurt'a göre ise devlet terekeyi kadının denetimi altında bir süre tuttuktan sonra zimminin dini kurumlarına bırakırdı⁹⁰.

C. Borçlar ve Ticaret Hukuku Açısından Zimmiler

Zimmilerin İslam hukukuna göre mülkiyet haklarının korunması ilkesinden hareketle kendilerine ellerinde bulundurdıkları mallar üzerinde tasarrufta bulunma hakkı tanınmıştı. Bu sebeple zimmiler mallarını dilediklerine satabilir, yeni mallar edinebilir ya da bu mallar üzerinde rehin tesis edebilirlerdi⁹¹.

Zimmilerin mülkiyet hakkı korunmuş ve bunlara ilişkin her tür tasarrufta bulunmaları da kabul edilmişti. Ancak bu koruma sınırsız değildi. Örneğin zimmiler Kur'an bulunduramaz ve Müslüman köle satın alamazlardı⁹². Bu-

⁸⁵ A.e., s. 264.

⁸⁶ Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüsü", s.133.

⁸⁷ Molla Hüsrev, a.g.e.,.C.IV, s.364.

⁸⁸ A.e., s.399

⁸⁹ Soykan, a.g.e., s.122.

⁹⁰ Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s.16.

⁹¹ Soykan, a.g.e., s.101.

⁹² Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüsü", s.136; Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s. 216.

nunla birlikte zimmilerin domuz ve şarap üzerinde mülkiyet hakları vardı ve kendi aralarında bunun satışını yapabilirlerdi⁹³; ama bu konuda Müslümanlarla sözleşme yapamazlar ya da faiz şartı koyamazlardı⁹⁴. Bunlar haricinde zimmiler ve Müslümanlar ticaret yapabilir ve aralarında sözleşme ilişkisi kurabilirlerdi.

Zimmiler kendi aralarındaki sözleşmelerde İslam hukukunun kurallarıyla bağlı değillerdi. Uyuşmazlıkları kendi cemaat mahkemelerine götürebilmekle birlikte Şer'i mahkemelere de götürebilirlerdi. Zimmiler ve Müslümanlar arasındaki ihtilafların ise bir tarafın Müslüman olması sebebiyle Şer'i mahkemelerde çözülmesi zorunluymuştu⁹⁵.

D. Ceza Hukuku Açısından Zimmiler

İslam hukukunda, İslam özel hukuk kurallarının aksine zimmilerin kendi aralarındaki ceza hukukunu ilgilendiren konularda kendi cemaat mahkemelerinde değil, Şer'i mahkemelerde yargılanması ilkesi bulunmaktadır⁹⁶. Taraflardan birinin Müslüman olmasının ya da iki tarafın da zimmi olmasının bir önemi yoktur. Ceza hukuku anlamında Şer'i kurallar herkese uygulanıyordu. Yine kısas ve diyet cezalarının uygulanması açısından Hanefi fihhine göre kişinin Müslüman veya zimmi olması arasında fark yoktu, Şer'i kurallarda "eşitlik prensibi" vardı⁹⁷.

Osmanlı Devleti'ne baktığımızda ise Şer'i cezalar için öngörülmüş olan eşitlik prensibinin zimmiler lehine bozulduğu görülmektedir⁹⁸. Osmanlı ceza hukukuna göre örneğin kısasın uygulanmadığı durumlarda suçlu zimmilere Müslümanlara tayin edilen diyet miktarının yarısı tatbik edilmişti⁹⁹. Suç işleyen zimminin aynı suçu işleyen bir Müslüman'ın ödediği cezanın yarısını ödemekle yükümlü olması kanunnamelerde de kabul edilmiştir¹⁰⁰.

Osmanlı Devleti, kendi dinlerine karşı suç işleyen zimmilerin yargılanmasını da zimminin ait olduğu dinin yetkililerine bırakmışlardı ve bu konuda hiç müdahalede bulunmamışlardı¹⁰¹.

⁹³ Şarap konusunda mülkiyet hakları bulunmasına rağmen bunun ticaretini yapma hususunda çeşitli kısıtlamalara da tabi olmuşlardır. (Detaylı bilgi için bkz: Soykan, **a.g.e.**, s.104-105.)

⁹⁴ Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s.16.

⁹⁵ Soykan, **a.g.e.**, s.107.

⁹⁶ Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s.25.

⁹⁷ Diğer mezheplerdeki durum için bkz: Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüsü", s.138-140.

⁹⁸ Soykan, **a.g.e.**, s.129.

⁹⁹ Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s.25.

¹⁰⁰ Ercan, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluşun Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, s.189; Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu," s.107.

¹⁰¹ Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s.26.

SONUÇ

İslam hukukunun en önemli müesseselerinden biri olan zimmet kurumu İslam'ın Müslüman olanlar ve olmayanlar ayırımına dayanmaktadır. Müslümanlar bir ümmeti oluştururlarken, Müslüman olmayanlar da diğer ümmeti oluşturmaktaydı. Müslümanlar için Müslüman olmayanların canları ve malları onlara helaldi. Ancak bu ana ilke çeşitli kabul edilmiş kurallar ile sınırları epey daraltılmıştı. Zimmet dediğimiz kurum bu ilkenin istisnalarından birini oluşturmaktaydı. Zimmet sözleşmesi ile gayrimüslimler cizye vergisi ödemek koşuluyla İslam devletinin koruması altına giriyorlardı ve İslam topraklarında süresiz oturma hakkına sahip oluyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun zimmet müessesine aynen uyduğunu ancak zimmileri kendi içinde "millet sistemi" adı verilen bir sistemle din ve mezheplerine göre ayırdığını görüyoruz. Bu sistemle zimmi topluluklara dini, sosyal ve özel hukuk anlamında kendi yaşamlarını kendi dini kurallarına göre devam ettirme yetkisi verilmiş, bunun yanında bu yönetim biçimiyle de devlet, bu sayede bu grupları daha kolay denetleyebilmişti.

Zimmet sözleşmesinin kurulması ile zimmiler can ve mal güvenliği, eğitim hürriyeti, seyahat hürriyeti, ikamet hürriyeti, dini inanç ve ibadet hürriyeti gibi bir çok temel hakkı bazı istisnalar haricinde tam olarak kullanabiliyorlardı. Mülkiyet anlamında Kur'an ve Müslüman köle bulundurmama, inanç anlamında devşirme sistemiyle zimmilerin zorla İslamlaştırılması ve padişahın kulu haline getirilmeleri bu hürriyetlerin en temel istisnalarını da oluşturmaktaydı.

Zimmilerin hukuki anlamında statülerine baktığımız zaman, özel hukuk alanındaki ihtilafları dilerse kendi cemaat mahkemelerinde çözebildiklerini görmekteyiz. Özel hukukun alanlarını oluşturan aile hukuku, miras hukuku, borçlar hukuku ve ticaret hukuku zimmilerin kendi ihtilaflarını dilerse kendi dini yetkilileri önünde çözüme kavuşturacakları hukuk dallarını oluşturmaktaydı. Ancak taraflardan birinin Müslüman olması halinde zimmiler kendi cemaat mahkemelerine başvuramayacak, şeriat mahkemelerinde İslam hukuku ile bağlı olacaklardır. Ceza hukuku anlamında ise zimmiler ve gayrimüslimler arasında hukuk ayırımı olmayıp ceza yargılamasını içeren her konuda zimmiler şeriat mahkemelerinde Şer'i kurallara göre yargılanacaklardı. Osmanlı Devleti'ne baktığımız zaman İslam hukukunun Hanefi mezhebinin uyguladığı kısasta ve diyetle eşitlik prensibinin zimmiler lehine bozulduğu görülmektedir. Osmanlı ceza hukukuna göre örneğin kısasın uygulanmadığı durumlarda suçlu zimmilere, Müslümanlara tayin edilen diyet miktarının yarısı tatbik edilmekteydi. Suç işleyen zimminin aynı suçu işleyen bir Müslüman'ın ödediği cezanın yarısını ödemekle yükümlü olması kanunnamelerde de kabul edilmişti.

Klasik dönem boyunca yani devletin güçlü olduğu dönemde zimmet kurumu sorunsuz işlemiş; ancak Osmanlı Devleti'nin ekonomik hakimiyetini yitirmeye başlaması ve aynı döneme denk gelen ulusçuluk hareketleriyle çözülmeye başlamıştır.

1789'dan sonra yayılan ulusçuluk akımı Osmanlı Devleti'nin millet sistemiyle bağdaşmıyordu. Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemi din ve mezhep farkına dayanırken, ulusçuluk akımı bir toprak parçası üzerinde aynı etnik kökenli kişilerin birlikteliğine dayanıyordu. Bu kavram Osmanlı Devleti için parçalanma demektir. Bunu fark eden Osmanlı devlet adamları imparatorluk sınırları içerisinde ulusçuluk fikrini önlemek için de bir dizi reform hareketine giriştiler.

İlk olarak 1839'da, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Müslüman olan olmayan herkesin can, mal, ırz ve konut dokunulmazlıklarının eşit şekilde koruma altına alınacağı bildirildi. Böylece Osmanlı uyruklarının din farkı gözetilmeksizin herkesin kanun önünde eşitliği ilk olarak pozitif hukuk kuralı olarak saptandı^{102 103}.

1856 Islahat Fermanı ile Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile verilen haklar aynen tekrarlandı ve İslam hukukunun zimmilere tanıdığı statü tamamen değiştirildi. Zimmilerin "eşit" Osmanlı vatandaşı olduğu yönündeki haklar bu fermanla vurgulanıyordu¹⁰⁴. Bu fermana göre¹⁰⁵: Devlete verilecek vergiler kanunla tespit edilecek ve vergi eşitliği sağlanacaktı. Zimmilerin ibadethanelerini tamir için önceden padişahın iznini almalarına gerek olmayacaktı. Zimmiler hangi milletten olursa olsun devlet hizmetine alınacak kabiliyetlerine uygun bölümlerde çalıştırılabileceklerdi. Zimmiler askerlik yapacaklar ve bu sebeple de cizye vergisi ödemeyeceklerdi. Zimmileri aşağılayıcı deyimlerin resmi evraklarda geçmesi, halkın veya memurların aşağılayıcı konuşmaları ayrıca yasaklanmıştı. Bunun yanında zimmiler yerel meclislere katılacak ve seçim usulleri konusunda mevcut nizamnameler tekrar gözden geçirilecekti. Taraflarından biri Müslüman ve zimmi olan veya biri zimmi diğer tarafın yabancı olduğu ceza ve ticaret davaları karma mahkemelerde görülecek, her zimmi kendi dinine göre yemin edecekti ve tüm tanıkların statüsü eşit olacaktı. Miras davaları zimmilerin kendi cemaat mahkemesinde görülebilecekti.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, hukuk devleti olma yolunda bir adım atmış ve eşitlik gibi kavramlar yazılı hukuk kuralları haline getirilmişti. Böylece devlet kendini yeniden var edebilmek ve egemenliğini sağlayabilmek için İslam hukukunun ana prensiplerini geride bıraktı. Zimmiler tam anlamıyla bir "Osmanlı vatandaşı" olarak kabul edildi¹⁰⁶. Osmanlı, devletin devamını klasik dönemdeki Müslüman zimmi ayrılığını yok ederek sağlayacağını düşündü. Ancak fermanlarla zimmilerin kazandıkları haklar daha güçlenmelerine ve bağımsızlık söylemlerini daha gür ifade etmelerine sebep oldu¹⁰⁷.

Bununla birlikte Osmanlı'nın bir yandan yeni Batı modelini uygulamaya çalışırken diğer yandan da devletin teokratik unsurlarını devam ettirmeye çalışması bir ikilem yarattı. Hukuk anlamında hem Şer'i hukuk, hem de yeni batı menşeli hukuk kanunlar önündeki eşitlik ilkesinin tam olarak uygulanmama-

¹⁰² Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, s.42.

¹⁰³ Osmanağaoğlu, fermana yer alan, kişi hakları, eşitlik ilkesi ve hizmet ve ihya edilecek milletten bahsetmesi bakımından Osmanlı Devleti'nde yeni bir tabiiyet anlayışının oluşmaya başladığını da belirtmektedir. (Cihan Osmanağaoğlu, **1862 Rum Nizamı Çerçevesinde Fener Rum-Ortodoks Patrikanesi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2010, s. 111.) Fermana geçen "mülk ve milleti ihya" tabirinde geçen millet kavramının anlamı bakımından detaylı bilgi için ayrıca bkz: Cihan Osmanağaoğlu, **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2004, s. 115-116.

¹⁰⁴ A.e., s.55; Soykan, a.g.e., s.249.

¹⁰⁵ Bozkurt, **Alman- İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı**

Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), s.56-57.

¹⁰⁶ A.e., s.216.

¹⁰⁷ A.e., s.217.

sına neden oluyordu¹⁰⁸. Bu da eşitlik ilkesi ile kendini var etmeye çalışan Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının başlıca sebeplerinden birini oluşturdu.

Sonuç olarak reform hareketlerini hem Müslüman halkın hem de zimmi halkın sahiplenmemesi, hatta yer yer bu değişikliklere itiraz etmesi, bununla birlikte zimmilerin kendilerine sunulmuş eşitlikten ziyade kendilerine ait bir devlet kurma fikrinin ağırlık kazanması, tüm reform çalışmalarının sonuçsuz kalmasına sebep oldu. Osmanlı Devleti zimmilere Müslümanlarla eşitlik sunarak ulusçuluk akımını engelleyeceğini düşünse de bu gerçekleşmedi ve Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve parçalanması durdurulamadı.

KAYNAKÇA

Akgündüz, Ahmed, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi Pax Ottoman**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2008.

Akyılmaz, Sevgi Gül, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf Açısından Müsadere Uygulaması," **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Ankara, C. XII, S. 1-2, 2008, s. 389-419.

Aydın, Mehmet Akif, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Beta Yayınları, 2009.

Berkes, Niyazi, **Teokrasi ve Laiklik**, İstanbul, Adam Yayıncılık, 1984.

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Bilmen, Ömer Nasuhi, **Hukukî İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu**, C.II-III, İstanbul, Bilmen Yayınevi, 1968,

Bozkurt, Gülnihal, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

Bozkurt, Gülnihal, "İslam Hukuku'nda Zimmilerin Hukuki Statüsü," **Prof. Dr. Kudret Ayıter Armağanı**, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara C. III, No. 1-4, 1988, s. 115-155.

Bozkurt, Gülnihal, "İslam Hukukunda Müs'temen'ler," **Prof. Dr. Fadıl Hakkı Sur'un Anısına Armağan**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983, s. 361-379.

Cin, Halil, Akyılmaz, Gül, **Türk Hukuk Tarihi**, Konya, Sayram Yayınları, 2003.

Ekinci, Ekrem Buğra, **Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk**, İstanbul, Arı Sanat Yayınları, 2008.

Ercan, Yavuz, **Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslümler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik, Ve Hukuki Durumları**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2001.

Ercan, Yavuz "Türkiye'de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin İctimai Ve İktisadi Durumu," **Bellekten**, C. XLVII, S.188, 1984, s.1119-1149.

Eryılmaz, Bilal, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi**, İstanbul, Risale Yayınları, 1990.

Eryılmaz, Bilal, **Osmanlı Devletinde Millet Sistemi**, İstanbul, Ağaç Yayıncılık, 1992.

¹⁰⁸ Soykan, a.g.e., s.249.

Hamidullah, Muhammed, **İslam Anayasa Hukuku**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1995.

Karataş, Ali İhsan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din Ve Vicdan Hürriyeti," **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Bursa, C. XV, S.1, 2006, s.267-284.

Kenanaoğlu, Macit, **Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2004

Khadduri, Majid, **İslam'da Savaş ve Barış**, İstanbul, Fener Yayınları, 1998.

Molla Hüsrev, **Gurer Dürer Tercümesi (İslam Fıkhı ve Hukuku)**, çev. Arif Erkan, C.I-IV, İstanbul, Eser Neşriyat, 1979.

Osmanağaoğlu, Cihan, **Tanzimat Dönemi İtibarıyla Osmanlı Tabiiyetinin (Vatandaşlığının) Gelişimi**, İstanbul, Legal Yayıncılık, 2004.

Osmanağaoğlu, Cihan, **1862 Rum Nizamı Çerçevesinde Fener Rum-Ortodoks Patrikhanesi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2010.

Özel, Ahmed, **İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı**, İstanbul, Marifet Yayınları, 1982.

Soykan, T. Tankut, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, İstanbul, Ütopya Kitabevi Yayınları, 2000.

Üçok Coşkun, Mumcu Ahmet, Bozkurt Gülnihal, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara, Savaş Yayınları, 1996.

Yurdaydın, Hüseyin G, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu" **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXVII, 1985, s. 97-109.

